

۱۳۸۴۷۵

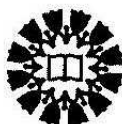
فرهنگ اصطلاحات پزشکی و داروشناسی در ادب فارسی

دکتر مهدی محقق

۱۵ کاری
حمیده - جانی

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: محقق، مهدی، ۱۳۰۸ -

عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ اصطلاحات پزشکی و داروشناسی در ادب فارسی / مهدی محقق؛ با همکاری حمیده حجازی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: شش، ۴۹۰ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۹۲۰. زبان و ادبیات فارسی؛ ۹۵.

شابک: ۹۷۸۶۰۰۲۰۱۹۲۰ ۱۷۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا

یادداشت: عنوان دیگر: فرهنگ اصطلاحات پزشکی و داروشناسی در ادب فارسی

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mehdi Mohaghegh With the Cooperation of Hamideh

Hedjazi. A Dictionary of Medical and Pharmacological Terms in Persian Literature

یادداشت: کتابنامه: ص. ۴۸۵-۴۹۰.

موضوع: پزشکی - واژه‌نامه‌ها

موضوع: داروشناسی - واژه‌نامه‌ها

موضوع: پزشکی - رادفات

موضوع: داروها در ادبیات

شناسه افزوده: حجازی، حمیده، ۱۳۵ -

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و

توسعه علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۳۴۴ ۱۲۱۱

رده‌بندی دیویی: ۶۱۰/۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۷۲۲۵۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

فرهنگ اصطلاحات پزشکی و داروشناسی در ادب فارسی

دکتر مهدی محقق با همکاری حمیده حجازی

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: مهر (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۱۷۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و

عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

بناد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسرز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از استفاده و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران در این هماری و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی به عنوان کتاب مبنایی تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست نشانه‌های اختصاری

سوزنی ← دیوان حکیم سوزنی سمرقندی	آندراج ← فرهنگ آندراج
سید حسن غزنوی ← دیوان سید حسن غزنوی	ابوالفرج رونی ← دیوان ابوالفرج رونی
سیف فرغانی ← دیوان سیف فرغانی	ازرقی ← دیوان ازرقی هروی
شاه‌نعمت‌الله ولی ← دیوان شاه‌نعمت‌الله ولی	اقبال‌نامه ← کلیات نظامی گنجوی
شرفنامه ← کلیات نظامی گنجوی	امیر خسرو ← دیوان امیر خسرو دهلوی
شیخ بهائی ← کلیات اشعار و آثار فارسی شیخ بهائی	انوری ← دیوان انوری
شیرین و فرهاد ← مثنوی شیرین و فرهاد	اوحدی ← دیوان اوحدی مراغی
صائب ← دیوان صائب تبریزی	برهان ← برهان قاطع
ظهریاری ← دیوان ظهوریاری	بستان ← بستان الاطباء و روضه‌الاولاء
عبدالرزاق اصفهانی ← دیوان عبدالرزاق اصفهانی	بیدل ← دیوان مولانا بیدل دهلوی
عثمان مختاری ← دیوان عثمان مختاری	تحفه ← تحفه حکیم مؤمن
عراقی ← مجموعه آثار فخرالدین عراقی	تحفه‌المومنین ← تحفه‌المؤمنین
عسجدی ← دیوان حکیم عسجدی مروزی	جامی ← دیوان جامی
عطار ← دیوان عطار	حافظ ← دیوان حافظ
عنصری ← دیوان عنصری بلخی	حدیقه ← حدیقه الحقیقه
غالب دهلوی ← دیوان غالب دهلوی	حزین ← دیوان حزین لاهیجی
فتاحی ← دیوان غزلیات و رباعیات فتاحی نیشابوری	خاقانی ← دیوان خاقانی
فرخی ← دیوان فرخی سیستانی	خسرو و شیرین ← کلیات نظامی گنجوی
فرید اصفهانی ← دیوان فرید اصفهانی	خواجوی کرمانی ← دیوان خواجوی کرمانی
فضولی ← دیوان فضولی	دقیقی ← دیوان دقیقی
فلکی ← دیوان فلکی شروانی	رودکی ← دیوان رودکی سمرقندی
	سعدی ← کلیات سعدی
	سلمان ساوجی ← دیوان سلمان ساوجی
	سنایی ← دیوان سنایی

فیض کاشانی ← کلیات اشعار مولانا فیض
کاشانی

قآنی ← دیوان قآنی

قطران ← دیوان حکیم قطران تبریزی

قوامی ← دیوان قوامی رازی

کلیم ← دیوان کلیم کاشانی

کمال الدین اسماعیل ← دیوان خلاق المعانی

کمال خندی ← دیوان کمال خجندی

لیلی و معجون ← کلیات نظامی گنجوی

مثنوی (ہائے) ← مثنوی معنوی با حواشی

جلال الدین ہمامی

مثنوی ← مثنوی منہاج نیکلسون

مجیر بیلقانی ← دیوان مجیر بیلقانی

محتشم ← دیوان مولانا محتشم کاشانی

مخزن ← مخزن الادویۃ

مخزن الاسرار ← کلیات نظامی گنجوی

مسعود سعد ← دیوان مسعود سعد

معزی ← دیوان معزی

مفتاح ← مفتاح الطب و منہاج الطلاب

مفردات من کتاب القانون ← الادویۃ المفردۃ

فی کتاب القانون

منوچہری ← دیوان منوچہری دامغانی

ناصر خسرو ← دیوان ناصر خسرو

نظیری ← دیوان نظیری نیشابوری

وحشی بافقی ← دیوان وحشی بافقی

ہاتف ← دیوان هاتف اصفہانی

ہدایۃ ← ہدایۃ المتعلمین فی الطب

ہفت اورنگ ← مثنوی ہفت اورنگ

ہفت پیکر ← کلیات نظامی گنجوی

ہلالی جغتایی ← دیوان ہلالی جغتایی

پیشگفتار

از آنجا که شاعران بزرگ فارسی در حوزه‌های علمیة اسلامی تربیت شده بودند، علاوه بر فنون ادبی و عربی و قواعد زبانی و بلاغی، از علوم دیگری همچون فلسفه، کلام، عرفان، طب، نجوم، گیاه‌شناسی و جانورشناسی آگاهی و اطلاع داشتند و اصطلاحات علوم یادشده در اشعار و آثار آنان دیده می‌شود. منوچهری دامغانی در یکی از قصاید خود می‌گوید:

من بدانم اسمین و علم طب و علم نحو

توندانی دال و ذال و راء و زاء و سین و شین

پزشکی اسلامی که ریشه‌های آن از یونان و هند و ایران اخذ شده و در ابعاد اخلاقی آن از قرآن و روایات استفاده گردیده، به صورتهای گوناگون در فرهنگ اسلامی وارد شده و در دسترس طلاب و دانش‌پژوهان قرار گرفته است. این میراث توانگر و توانمند، گاه به صورت دائرةالمعارفی صریح جلوه‌گری کرده است، همچون فردوس الحکمه علی بن ربیع طبری و المعالجات النعمانیة ابن الحسن احمد بن محمد طبری و کامل الصناعة الطیبیة علی بن عباس مجوسی اهوازی و حاوی و مصوری محمد بن زکریای رازی و قانون ابن سینا به زبان عربی و هدایة المتعلمین ربیع بن احمد اخوینی بخاری و یادگار و الأغراض الطیبیة و ذخیره خوارزمشاهی از سید اسماعیل جرجانی به زبان فارسی، و گاهی به صورت تک‌نامه که به آن «رساله مفردة» می‌گفتند، همچون کتاب مالک بن نوید از اسحق بن عمران و النبض و التفسیر از ابن رضوان و الاغذیة از اسحق بن سهل بن دیابیطس از عبداللطیف بغدادی. گذشته از این، مجموعه‌های داروشناسی نیز در اختیار مسلمانان قرار داشته است، از ترجمه عربی حشاش دیوسقوریدس و الصیدنة ابوریحان بیرونی و الأبنیة عن حقائق الادویة ابومنصور هروی گرفته تا کتابهای بزرگی همچون جامع مفردات الادویة و الاغذیة ابن بیطار و مفردات الادویة غافقی و جامع اسماء النبات شریف ادریسی و شرح اسماء العقار ابن میمون و در ادویه مرکبه قراباذین کندی و قراباذین رازی و قراباذین قلانسی.

این سرمایه غنی و جامع که در اختیار مسلمانان بود مورد بهره‌برداری اهل علم قرار می‌گرفت، به ویژه که هر کسی با هر سابقه علمی و تحصیلی، خود را به این آثار نیازمند می‌دانست، آثاری که موجب ابقاء تندرستی و ازاله بیماری هر انسانی می‌شود، از این روی کمتر شاعری را می‌یابیم که اشاره به نام برخی از بیماریها، داروها یا اصطلاحات مربوط به طب و داروشناسی نداشته باشد.

راقم این سطور از زمانی که علاقه‌مند به تاریخ طب اسلامی شد و متون مهمی همچون تاریخ الاطباء و الفلاسفه اسحق بن حنین و رساله حنین در فهرست کتابهای ترجمه شده از جالینوس و رساله بیرونی درباره آثار رازی و التصریف زهراوی را به فارسی ترجمه کرد و آثار ارزنده پزشکی را همچون مفتاح الطب ابن هندو و الشکوک علی جالینوس رازی و بطلان طباء ابن مطران و یادگار سید اسماعیل جرجانی را به اهل علم عرضه کرد، همواره در صدد گردآوری اصطلاحات پزشکی و داروشناسی را گرد آورد و موارد کاربرد آن اصطلاحات را در متون مهم نظم و نثر فارسی استخراج کند.

مجموعه حاضر که نتایج گسترده‌ای از آرزوی دیرینه او بوده از دیوانهای فارسی و برخی از متون نثر بیرون آمده و از دیدی مربوط به طب و داروشناسی که در شعر شاعران و نثر برخی از نویسندگان دیده شده، ترسیم و توصیف شده است.

باید متذکر شد که برخی از واژه‌ها به صورت شرح الاسم از منابع لغت توضیح و گزارش و حد یا رسم برخی هم، از منابع اصیل پزشکی و داروشناسی تعریف شده است. واژگان بررسی شده در این کتاب، در این سرده‌هاست: علم طب و طبیب، ارکان، عناصر، اخلاط، مزاج و قوت (چنان که کتب طب با این موضوع آغاز می‌شود)، اندامها و بعضی حرکات و حالات آنها، تندرستی و بیماری و سبب و علاج آنها، نام مبتلایان به بیماریها، راههای شناخت بیماری، ابزارهای شناخت و درمان بیماری، مراحل تولد و رشد، داروها (گیاهی و معدنی و حیوانی) و غذاها، ظروف و مکان نگهداری دارو، امور مرتبط با بیمار و بیماری (مزد دوا، بیمارپروری، داروخانه، بیمارستان) و باورهای عامیانه درباره بیماریها و درمان آنها که این واژگان گاهی به صورت مفرد و گاهی به صورت مرکب می‌آید.

در این کوشش ادعایی نیست که همه دیوانها و متون نثر فارسی دیده شده یا آنکه همه اصطلاحات طبّی از یک شاعر یا نویسنده استخراج گشته بلکه نظر آن بوده است که اصطلاحات مهم علوم پزشکی در نظم و نثر فارسی نشان داده و تفسیری ساده هم بر پایه

منابع شناخته شده برای آنها ذکر شود، تا هم به دانشجویان زبان و ادب فارسی کمک به فهم اشعاری کند که دربردارنده این اصطلاحات اند و هم دانشجویان پزشکی را از سرمایه غنی و ارزشمند طبی در فرهنگ اسلامی - ایرانی آگاه کند.

بسیاری از منابع در متن با نام اختصاری ذکر شده است که نام کامل آن در صفحه پس از پیشگفتار دیده می شود. این نکته را یادآور می شود که درست در میانه تدوین این کتاب نویسنده در دهم شهریور ۱۳۸۶ دچار سکتۀ قلبی شد و نه تنها تألیف آن به تعویق افتاد بلکه موجب سستی و رخوت در کار شد، از این رو، اگر خوانندگان ارجمند به سهو و اشتباهی برخورد می کنند او را معذور دارند. وَالْعُذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولٌ.

باید یادآور شد که در تدوین این اثر از منابع تاریخ پزشکی موجود در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل و نیز از امکانات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استفاده فراوان شده است. از این دو نهاد و نیز از نهاد سمت به ویژه از مدیر مدبر آن، استاد ارجمند دکتر احمد احمدی که مشوق من در پدید آوردن این اثر بوده اند سپاسگزار است.

مهدی محقق

رئیس هیئت مدیره انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

عضو هیئت مدیره انجمن زبان و ادب فارسی